

İSLÂM AHLÂK FELSEFESİ: BİREY VE ÖZGÜRLÜK MERKEZLİ BİR İNCELEME

Aygün Akyol*

ISLAMIC MORAL PHILOSOPHY:
AN EXAMINATION BASED ON INDIVIDUAL AND FREEDOM

ÖZ

İslâm ahlâk felsefesi; Tanrı, evren, insan ilişkisi düzleminde bir değerler bütünü ifade eder. Günümüzde yaşanan sıkıntılar bu noktadaki eksikliklere işaret etmektedir. Makalede bu bütünlüğün tekrar sağlanması amacıyla İslâm ahlâk felsefesinin imkânı, teolojik ve felsefi etik ayrımı üzerinden müzakere edilmektedir. Buradan hareketle bireyin teşekkülü ve özgürlük alanı tartışılmaktadır. İslâm ahlâk felsefesinin imkânından bahsedebilmek için akıl ve irade kavramları üzerinde durulmakta, bunun ortaya çıkabilmesi içinse özgür bir toplumsal düzenin varlığı vurgulanmaktadır. İslâm ahlâk felsefesinde bireyin özgürlük alanının temel belirleyicilerine değinilerek, problemlerle başa çıkabilen, kendini bilen bir kimlik ve kişilik gelişimi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm, ahlâk, felsefe, birey, özgürlük.

ABSTRACT

Islamic moral philosophy stands for a relationship between God and the universe and human beings on the whole. The troubles experienced nowadays refers to the deficiencies of this relationship. The possibility of Islamic moral philosophy is negotiated through the theological and philosophical ethical distinction so as to ensure integrity. Thus the formation of the individual and freedom are discussed. For the possibility of Islamic moral philosophy the concept of reason and will and related to these the existence of a free social order are emphasized. By referring to the fundamental determinants of the freedom of the individual in the

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı, aygunakyol@hitit.edu.tr.
Yazı geliş tarihi: 29.10.2017; kabul tarihi: 04.12.2017.

moral philosophy of Islam, a self-aware identity and personality development that can cope with problems are suggested.

Keywords: Islam, morality, philosophy, individual, freedom.

...

Giriş

İslâm ahlâk felsefesi denildiğinde Tanrı, evren, insan ilişkisi düzleminde bir değerler bütünlüğü akla gelir. Bunu İslâm filozoflarının düşünce dünyalarına baktığımızda daha açık görebiliyoruz. İslâm filozofları ahlâk sahası ile ilgili değerlendirmelerini felsefi sistemlerinin bütünlüğü içerisinde açıklamışlar; bu anlamda bireyin zihninde bütüncül bir değerler alanı ve metafizik bütünlük ortaya koymaya çalışmışlardır. Bunun en önemli unsuru ise fizik ve metafizik arasındaki ilişkinin anlamlı ve tutarlı bir değerlendirmesini yapmaya dayanır.

Günümüzde İslâm dünyasına baktığımızda ciddi bir kriz ile karşı karşıya kaldığımızı görüyoruz. Bu kriz; fikri, ahlâkî ve siyasi pek çok yönü olan derin bir yapı olarak kendini göstermektedir. İşin kötü tarafı, krizden çıkış olarak gösterilen kimi çözüm önerileri esasında bu krizin temel sebebi olarak karşımızda durmaktadır. Bu nedenle, bu sıkıntılı durumdan kurtulmak için öncelikle düşünsel bir çabanın içine girmek ve bunun arka planında yatan unsurları tespit etmek gerekmektedir. Eğer bu tespit edilebilirse karşılaştığımız sorunlar daha iyi anlaşılıp uygun çözümler üretilebilecektir.

Bu sorunların tespiti noktasında en önemli hususlardan birisi de birey ve onun hareket sahası olan ahlâkî tasavvurdur. Ahlâk sahası ile ilgili doğru, tutarlı ve sürekliliği olan bir yaklaşım ortaya koyabilmek için her şeyden önce doğru bir düşünce sistemi ve bunun gereğini yapacak bir iradeye sahip olmak gerekmektedir. Bunun ilk basamağını dil, düşünce ve mantık ilişkisi oluşturur. Bireyin hayatı anlamlandırırken kullandığı dil, düşünce sistemi ve mantıksal kurgusu yaşamının her yönüne etki etmekte ve belirleyici bir role sahip olmaktadır.¹ Bu üç hususu besleyen ikinci unsur ise bireyin fiziksel gerçekliği anlaması, bunun üzerinde tahayyül ve tefekkür yaparak soyut düşünce becerisini geliştirmesi ve son olarak kendine uygun bir metafizik kurgu ortaya koymasındır. Bu sağlandığı takdirde bireyin hayata bakışı ve anlamlandırması bir bütünlük arz edeceği için vereceği kararlar sağlıklı, tutarlı ve anlamlı olacaktır.

İslâm dünyasındaki ahlâk tasavvuruna baktığımızda bütüncül bir yapı ortaya koymaktan uzak, arka plandan yoksun, bireyi ve şahsiyet eğitimini önemsemek yerine, onu örseleyen, düşünme ve irade melekelerini kötürüm hâle getiren anlayışın yaygın

¹ Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, "Fârâbî ve Felsefeye Giriş Olarak İlimlerin Sayımı Adlı Eserinin Analizi", *İslâm Felsefesi Teşekkül Dönemi* içinde, Elis Yay., Ankara 2017, s. 92, 93.

olduğunu üzümlere ifade etmek istiyoruz. Bu tip bir öğretime maruz kalan kişinin akletme ameliyesi kötürümleşerek kaba ve şiddet eğilimli bir birey hâline dönüşmektedir. Sonuç olarak kadın erkek ilişkisine indirgenmiş bir ahlâkî tasavvurda, bireyi örseleyen, içe kapanmacı, özgürlükleri elden alan yaklaşımların sancılılarıyla uğraşmak zorunda kalıyoruz.

Ahlâk ve değerler sahası ile ilgili yapılan değerlendirmelerde özgürlük ve evrensel insani nitelik merkeze alınması gerekirken, çoğu zaman ideolojik ve siyasi mülahazalar öne çıkmaktadır. Ancak bu şekilde verilen bir ahlâk ve değer eğitimi toplum içerisinde insani değerleri, huzuru ve barışı sağlamak yerine çatışmacı anlayışı beslemektedir. Bu nedenle gerek din eğitimi gerekse ahlâk ve değerler eğitimi sahasında yapılacak yorumlamalarda ortak insani değerler merkeze alınmalı, çocuk yaşta ideoloji yüklenen baskı altında kalmış, bilişsel ve zihinsel gelişimlerini tamamlayamamış kişilikler çıkaran sistemler ise terk edilmelidir.

İnsanların bireysel özgürlük alanlarını korumaları, bireysel alanlarına yapılan saldırıları karşılamaları ise bir kültür ve bilinç durumunu gerektirir. Bu nedenle olsa gerek bugün din ve değerler eğitimi adı altında yapılan kimi faaliyetlerin içinden akletme, sorgulama ve değerlendirme bilinçli bir şekilde çıkartılmakta, olayları ve gerçekleri algılayamayan bir dindar kişilik ve kimlik hedeflenmektedir. Millet ve devletin geleceği için sağlıklı bir din ve değerler eğitimi ne kadar önemliyse doğru kanallardan alınmamış, problemleri bir din ve değerler eğitimi de bir o kadar tehlikelidir. Çünkü bu eğitimi aldıktan sonra insanların hayata bakış, duruş ve düşüncelerini değiştirmek çok daha zor olmaktadır. Yaptığı yanlışları, insanlara verdiği eziyetleri, algılama ve değerlendirme sorunlarını dahi Allah'ın bir emri gibi algıladığı için tarihte görülmüş en büyük felaketlerden biriyle karşı karşıya kalınmaktadır.

İslâm Ahlak Felsefesi, yaşanan sorunları çözmeye ve nitelikli insanlardan oluşan bir toplum hedefini gerçekleştirme noktasında hem dini hem de felsefi arka plana sahip bir disiplin olarak, yerelden evrensele ulaşacak bir ahlâk ve değerler dünyası inşa etmek için ana unsurları barındırmaktadır. Biz de yaşadığımız sorunlardan hareketle, İslâm filozoflarının ahlâk ve değerler alanı ile ilgili ortaya koydukları birikimden faydalanarak, günümüz insanı için bir İslâm Ahlak Felsefesinin imkânını tartışmaya açacağız. Bu bağlamda öncelikle etik ve ahlâk kavramlarından hareketle İslâm ahlâk felsefesi ifadesinin tutarlılığını, buradan hareketle de birey ve onun özgürlük alanını müzakere etmek istiyoruz.

1. İslâm Ahlak Felsefesinin Neliği Sorunu?

İslâm ahlâk felsefesi sahasında yapılan yorumlarda belirleyici unsur, ahlâkın kaynağı sorununu ele alış şeklidir. Bu konuda filozofların bilgiden ahlâka giden tutumuyla, kelamcılarının naslardan ahlâka giden tutumu müzakere konusu olmuştur. Bu husus,

İslâm düşüncesindeki ahlâk tasavvurunun *İslâm Ahlâk Felsefesi* mi, yoksa *Teolojik Etik* olarak mı nitelenmesi gerektiği sorusunun cevabını araştırmayı gerektirir.²

1.1. Etik: Felsefi mi, Teolojik mi?

İslâm düşünce tarihine baktığımızda ahlâkî önermelerin kaynağını vahiy ve ondan mülhem olan peygamberin söz, fiil ve takrirleriyle temellendirmek, teolojik/dini etik olarak nitelendirilir. Ahlâk felsefesi ya da felsefi etik ise, bilgi temelli bir kurgu ortaya çıkarmakta, inceleme ve eleştiriyi temel almaktadır. *Teolojik/dinî ahlâk*, temelini Kur'an ve Sünnet'ten alarak metnin zahirinin aynen kabul edilme veya cedelî bir şekilde yorumlanma derecesine göre "nassi" veya "kelâmî" diye nitelendirilen ahlâk türlerini içerir. Ayrıca "dinî ahlâk" farklı Yunan felsefe akımlarının etkisini yansıtan felsefi ahlâk teorilerini de kapsar. *Felsefi ahlâk anlayışı*'nda ise, ahlâkî meselelerle ilgili epistemolojik bir yaklaşım söz konusu olup; Yunan felsefesiyle bağlantılı olarak doğru ile yanlışın veya dinî teklifin tabiatı ve temelleri gibi belirli rasyonalist tezlerle yönetsel olarak ilgilenme önceliklidir. Bu nedenle, İslâm filozofları ahlâk teorilerini nassları da dikkate alarak bilgiden ahlâka giden bir yöntemle açıklamaya çaba göstermişlerdir.³

Ahlâkî kararın belirlenmesinde aklın ve iradenin devreden çıkartılarak emir ve nehiy üzerinden bir değerler alanı oluşturmaya çalışmak iki risk ortaya çıkarır. Bunlardan *birincisi*, her toplumda ahlâk ve değerler alanının kendine ait hususiyetler barındırması sebebiyle farklı kültür ve coğrafyalarda yaşayan insanların hakikati elde etmek için ellerinde bir ölçünün olmasının gereğidir. *İkinci olarak* da Allah'ın muradının anlaşılmasının, yine akli anlamlandırmaya ihtiyaç duymasındır. Din üzerinden ortaya konulan söylemlerin akıl ve mantık süzgecinden geçmediğinde ne büyük felaketlere yol açabileceği bunun önemini bizlere göstermektedir.⁴

Bu tartışmaların diğer bir boyutu ise İslâm ahlâk felsefesi ifadesindeki *felsefe* ibaresi etrafında ortaya çıkmıştır. Felsefenin eleştirel, rasyonel, tutarlı fikir yürütme/üretme çabası; vahyin ise sorgusuz sualsiz kabullenme olduğunu ifade eden kesimler, bunlar arasında büyük bir çelişki olduğunu iddia etmişlerdir. Bu noktada ilginç olan husus ise bu tepkiyi kendisini dindar olarak tanımlayanlardan da tanımlamayanlardan da duymaktır. Hâlbuki hakikatin bilgisini elde etmek ve buna göre davranmak inanan insan için aslı bir görevdir. Her insan için geçerli olan, düşüncelerini ve eylemlerini sorgulamak, maddi ve manevi bakımdan anlamlı ve tutarlı bir düşünce ve eylem bü-

² Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, Elis Yay., Ankara 2013, s. 30; Aygün Akyol, "Gazali'de Ahlâkî Önermelerin Kaynağı ve Tutarlılığı Meselesi", *İslâm Düşüncesinde Ahlâkî Önermelerin Kaynağı*, ed.: Eşref Altaş, Mervener Yılmaz, Nobel Yay., Ankara 2016, s. 169-186.

³ Uyanık-Akyol, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 30; Macit Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, çev.: M. İskenderoğlu, A. Arkan, Litera Yay., İstanbul 2004, s. 17 vd.

⁴ Aygün Akyol, *Ahlâkî Önermelerin Kaynağı*, s. 184.

tünlüğüne sahip olmak, inanan bir birey için de geçerlidir. Özellikle Kur'an'ın "Allah akletmeyenleri pislik içinde bırakır"⁵ ya da Hz. Peygamberden rivayet edilen "İlim Çin'de de olsa alınır"⁶ şeklindeki hadisi düşünecek olursak akletmek ve sorgulamak hakikati bulmanın en temel yoludur.⁷

Bu anlamda dinin de ahlâkın da temel şartı bize göre *akıl* ve *irade*'dir. Bundan kasıt, iyi düşünebilme ve doğruyu seçebilme yetisinin olmasıdır. Kişinin hür olarak nitelendirilmesi bu hususlarla ortaya çıkar. Kişi, fikir ve ifade hürriyetinden yoksunsa orada ahlâktan bahsedebilmek mümkün olmamaktadır. Cebr, şiddet ve baskı ikliminin oluşturduğu takıyyeci anlayış, İslâm'ın özellikle dışladığı münafık bir yapıyı beslemekte ve dinin ruhuna aykırı pek çok sorun ortaya çıkmaktadır. Bugün dini sahada sorgulama ve eleştiriden uzak bir zihin inşası derdinde olanların varlığı, her geçen gün kendisiyle barışık, hayata anlam katan bireylerin teşekkülünü engellemektedir. Bu da ahlâk tasavvurunun emir ve nehiy üzerinden kurgulanmasına sebebiyet vermektedir. Bu nedenledir ki İslâm ahlâk felsefesinde davranışın "ahlâkiliği"ni belirlerken iradeye dayalı ve kasıtlı yapılması üzerinde ısrarla durulur.

Ahlâkî açıdan doğru seçim yapma ve doğru karar verme öğretisi olarak tanımlanabilen etikte de temel soru "neyi seçmeliyim?"dir. Bu soru, en yüksek iyi nedir, hangi hayat biçimini seçmeliyim, nasıl bir insan olmalıyım, ne istemeliyim, ne yapmalıyım sorularını da beraberinde getirir. Bu nedenledir ki insanın yapıp etmelerinde mutlak anlamda bir bilinç ve irade gerekmektedir. Bu da ahlâkın teorik, yani ilmi boyutunun önemini ortaya koyar.⁸

İslâm Ahlak Felsefesi ile ilgili yapılan değerlendirmelerde özellikle vurgulanması gereken husus, akıl ve iradenin olmadığı bir ahlâk anlayışının geçerliliğinin olmadığıdır. Bu nedenle insanlar duruş, düşünüş ve davranış tarzlarında özgür oldukları ölçüde, akıllarını kullandıkları ölçüde ahlâkî tercihlerde bulunabilirler. Bu noktada Kur'an ve Sünnetin anlaşılma şeklinde de belirleyici unsurlar akıl ve iradedir. Bunlar devreden çıkartıldığında İslâm ahlâkı adına söylenecek bir söz de kalmamaktadır.

1.2. Dindar Kimlik Tasarımı ve İslâm Ahlak Felsefesi

Özellikle büyük bir değer çözülmesi yaşanan günümüzde etik'in "ahlâkî hayat nedir?" sorusunu araştırması önemlidir. Aynı şekilde dinin verilerinin özellikle ilahi dinlerin en son ifadesi olan İslâm dininin verilerinin rasyonel, eleştirel analizi de önemlidir. İslâm dünyasının içinde bulunduğu dönem, nereye gidiyoruz sorusunu sormayı gerektiriyor. Bu soruyu sormadığımız sürece ne durum tespiti ne de çözüm

⁵ 10/Yunus Suresi, 100.

⁶ Suyutî, *Câmiü's-Sağîr*, 1/310, H. No: 640; Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, Beyrut, 1410, 2/253.

⁷ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, met. ve çev.: Bekir Karlığa, İşaret Yay., İstanbul 1992, s. 64.

⁸ Uyanık, Akyol, *İslâm Ahlak Felsefesi*, s. 32.

bulabilme imkânımız var. Günümüzde Müslümanların yoğun bir şekilde yaşadığı yerlerin yolsuzluk, yoksulluk, ahlâk erozyonu, cinsiyet ayrımcılığı, terör ve şiddetle anılması artık insanlar tarafından kanıksanmaya başlandı. Bu da insanların dini hayatını daraltmakta ve bireylerin sağlıklı bir dünya görüşü oluşturmaya engel olmaktadır.⁹

Bu noktada Tanrı-evren ve insan ilişkisini araştıran Müslüman filozofların ahlâkî bilinci geliştirme hususunda söyledikleri önemlidir. Çünkü ahlâk felsefesinin görevi; ahlâkî kavramları temellendirerek, anlamlarını güncelleştirmek ve hayatımıza geçirmektir. Bunu sağlamak için de vahyi bilgiler birinci derecede önem arz eder. Filozoflarımız bu nedenle olsa gerek, Tanrı-Evren/Bir-Çok ilişkisini temellendirmeyi önceliklemişler, felsefe ve din, akıl ve vahiy arasındaki ilişkiyi her daim yeniden kurgulamışlar, insanın özgür iradesiyle kötünden uzaklaşıp, iyi olanı tercih etmesinin, yanlış bilip doğruyu yapmasının imkânı üzerinde durmuşlardır.¹⁰

Akletmeyi ve irade etmeyi eylemlerimizden çıkardığımız zaman günümüzde ortaya çıkan çelişkili durumları yaşamak doğal hâle gelmektedir. Kişi, ahlâk ve değerler adına ahlâkî olmayan, ahlâkî olmadığı gibi hukuki de olmayan pek çok şeyi yapmakta, tüm bunları yaparken de büyük bir gönül rahatlığı, manen bir huzur bulmaktadır. Ahlâk ve değerler dünyasından kişinin yaptığı eylemlerin hesabını verme, fikir ve ifade hürriyeti çıkartıldığında zorbalık ve bağınazlık kendisini göstermekte, bu da kişinin hayatını zindan ettiği gibi etrafındaki insanların da yaşamını zindan etmektedir.

Bugün insanlar din ve değerler dünyası adına kendi dindarlıklarını ya da tutumlarını değerlendirmek yerine başkalarına istikamet vermeye çalışmakta, bu da bireysel hayatta, ailede ve toplumun tamamında şiddeti egemen kılmaktadır. Bireysel hayatta sürekli olarak başkalarının yapıp etmelerini kendisine sorun edinen kişi, hakkı ve haddi olmayan alanlara girmekte, huzursuzluk yaratmakta ne kendisi mutlu olmakta ne de karşısındakine huzur vermektedir. Aynı şekilde müstakil bireylerden teşekkül ettirilmesi gereken birey, aile ve sosyal hayatı kadın erkek eşitsizliği üzerinden kurduğu için erkek tahakkümü devreye girmektedir. Tahakkümün olduğu yerde ise sağlıklı bir iletişim ve ilişkinin olması da mümkün değildir. İletişim; temelde anlama, dinleme ve birbirinin özgürlük alanlarının kabulünü gerektirir.

Bu anlamda İslâm ahlâk felsefesinden hareketle kurgulanan etik bir tutum, kişi ve grupların ahlâkî hayatlarını tekrar bir temele bağlı olarak kurmaya yardım etmeyi hedefleyerek, davranışlarımızın ahlâkîliğini sorgular, değerlendirir. Bu anlamda davranışlarımızın ana modeli üzerinde etkide bulunan, yani aile, toplum ve devlete yönelik niyet ve eylemlerimiz üzerinde etkili olan davranışlarımızın ahlâkîliğini temin eder. Kişinin başkalarının kontrolüne yönelik bir tutum yerine otokontrolünü, yani eylemlerini vicdanıyla yapmasını sağlamaya katkıda bulunur. Bireyin tüm yaşam alanlarında cebr,

⁹ Aygün Akyol, "Dini Tekellere Karşı Bireyin İnşası", *İlesam İlim ve Edebiyat Dergisi*, yıl: 2, sayı: 3, Ocak-Şubat 2017, s. 22.

¹⁰ Uyanık, Akyol, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 33.

şiddet ve tahakküm arzusuna boyun eğmesinin yerine sevgi, saygı ve barış ortamının sürekliliğine katkıda bulunabilir. İslâm Ahlâk Felsefesi; dini, ahlâkî ilkelerin bireylerin hayatına olumlu katkı yapmasını temin edecek temel unsurları sağlayarak onların yaşarken huzurlu, mutlu, müreffeh bir ortama kavuşmasını temin etmeyi hedefler.¹¹

İslâm filozofları da insanın mutluluğunu hedeflemişlerdir. Bu anlamda Fârâbî, tüm felsefi kurgusunu *tahsilu's-saade*, yani mutluluğun kazanılmasını merkeze alarak ortaya koyar. İslâm dünyasındaki genel kabule göre, dünyada yaşanan adaletsizliklerin, zulümlerin, baskıların sabırla karşılanması gerektiği, bu yanlış eylemleri yapanların ahirette cezalarını, sabredenlerin ise mükâfatlarını görecekleri söylenmektedir. Oysa İslâm filozoflarına göre, böyle düşünmek yanlış ve zararlıdır. Bu çerçevede, dinin temel amacı felsefede olduğu gibi insanların mutlu ve huzurlu bir hayatı kurgulamalarını sağlamaktır.¹²

Ahlâk ve değerler alanında sağlıklı değerlendirmeler ve sonuçlar alabilmek için akıl ve iradenin teşekkülü ne kadar önemliyse, kültürel yapının göz önünde bulundurulması da bir o kadar önemlidir. Bu nedenle ahlâk ve değerler teşekkül ettirilirken din ve kültür ilişkisinin doğru kurgulanması gerekmektedir. Bu sağlanamadığı takdirde birey, ahlâk ve değerler adına belirli bir tarihsel kesite, coğrafyaya ve kültüre sıkıştırılmaktadır. Özde değişimi sağlamayan şekli ahlâk ve değer anlayışı İslâm ahlâkî olarak tasavvur edildikçe insanlar İslâm kültürünün değil, Arap kültürünün bir unsuru hâline getirilmektedir. Bu anlamda Allah Resulünü örnek aldığını zannederken Ebu Cehil dindarlığını, cahiliye anlayışını, gerçek dindarlık zannetmekte, Arap düşüncesindeki kabilevi tartışmaları, kadın karşıtı söylemleri din olarak kendi toplumuna taşımaktadır. Hâlbuki akıl ve irade üzerinden varlığı anlamlandıran birey, İslâm'ın temel kaynaklarından hareketle evrensel insani değerleri merkeze alan bir İslâm Ahlâk Felsefesi tasavvuru ortaya koyacaktır.¹³

Görüldüğü üzere Müslüman bir bireyin bireysel ve toplumsal sahada doğru ve tutarlı bir hareket metodunu benimsemesi için öncelikle doğru düşünme yolunu bilmesi, buna uygun bir anlam dünyasına sahip olması ve son olarak buna uygun bir eylem tarzı benimsemesi gerekmektedir. İbn Sînâ'nın bu noktadaki tespiti önemlidir, buna göre, “teorik felsefede amaç, Hakkı bilmektir; pratik felsefede amaç ise Hayrı bilmektir.” Bu nedenle olsa gerek filozoflar, ahlâkî karardan önce hakkı bilmenin gereği üzerinde durmuşlar, hakkı bilmeyenden hayrı işlemesini beklemenin doğru

¹¹ Aygün Akyol, “Ahlâk-ı Nâsırî’de Ahlâk ve Siyaset İlişkisi: Sevgi Erdemi Merkezli Bir Okuma”, *Bilime Adanmış Ömür Nasiruddin Tusi*, ed.: Aykut Kar, Anar Gafarov, Gece Kitaplığı Yay., İstanbul 2017, ss. 307; Uyanık, Akyol, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 33; Uyanık, *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Elis Yay., Ankara 2012, s. 184.

¹² Fârâbî, *Medinetu'l-Fazıla*, çev.: A. Arslan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s. 70, 82, 192; Ahmet Arslan, “Önsöz”, *Medinetu'l-Fazıla* içinde, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. XII; Uyanık, Akyol, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 34.

¹³ Aygün Akyol, *Kutadgu Bilig’de Ahlâk ve Siyaset*, Araştırma Yay., 2. Baskı, Ankara 2015, s. 47, 65.

sonuçlar vermeyeceğini vurgulamışlardır. Biz de buradan hareketle Hakkı bilen ve Hayrı işleyen insanların nasıl varlık bulacağını müzakere edeceğiz.¹⁴

2. İslâm Ahlâk Felsefesinde Birey

Günümüzde bireyin değer ve düşünce dünyasında ortaya çıkan çatışma, toplumsal hayata da yansıyan bir problemler zinciri ortaya çıkardı. Kırsal kesimin yoğun bir şekilde kente aktarımı ve akabinde yeni değer dünyasının oluşturulamaması, bireylerin anlam dünyasını tahrip etti. Bunun temel sebebi, şehirdeki yaşam biçimi ve anlayış tarzı ile köy ve kırsal kesimdeki aile ve sosyal hayatın kuruluşunun aynı temel ilkeler üzerinde şekillenmemesidir. Bu nedenle kente gelen birey, kırsal kesimdeki birlik ve topluluk ruhunu yeni bir takım yapılarla doldurmayı denedi. Şehir hayatında bireysel olarak hareket kabiliyeti kazanan bir kişinin sanat, felsefe ve edebiyatla doldurması gereken boşluğu, dini ve manevi değerleri kendisine paravan kılarak toplumdaki yalnızlık hissiyatını değerlendiren yeni bir takım oluşumlar istismar etti.¹⁵

Tüm bu çatışmalar ve sorunların temelinde, insanları “birey” olarak yetiştirememek, onları her daim başkalarının duruş ve düşüncelerine muhtaç, bağımlı kişilikler haline getirmek vardır. Bireyin gelişiminde en önemli husus ise mantıklı düşünce ve buna uygun bir davranış tarzı geliştirmektir. İslâm dünyasında bilgi ve hikmetin öne çıkmasıyla sağlanan gelişmeler ve evrensel insanlık mirasına yapılan katkılar düşünüldüğünde, günümüzdeki sorunları aşmamız için mantık ve felsefenin tekrar canlandırılması, bireysel tutum ve düşüncenin merkeze alınması, bu konudaki çözümün en önemli unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireyin teşekkülü, hak ve hakikat tasavvurunun merkeze alınmasını, bu da yukarıda da belirttiğimiz üzere dil, düşünce ve mantık ilişkisinin düzgün kurgulanmasını gerektirmektedir.¹⁶

Sorgusuz, sualsiz itaat kültürünün yaygınlaştırıldığı, sağlıklı düşünme yeteneğinin ortadan kaldırıldığı toplumlarda yapılan yanlışları ve hukuksuzlukları sofistai yöntemin bir takım dil oyunları ile mantıklı ve tutarlı gösterme imkânı da bulunabilir. Bunun olması ise, toplumsal hayatın içinden bireyin çekilmesini, onun yerine düşünmeyen sorgulamayan bir insan topluluğunun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Kanaatimizce bireyin teşekkülü İslâm dünyasının içinde bulunduğu bu krizi atlatmasında en önemli unsur olacaktır. Ancak bireyin teşekkülünden korkan, onu belli bir gruba, düşünceye ve ideolojiye mahkûm eden anlayışlar niçin ortaya çıkıyor, bu sorunun detaylı bir şekilde incelenmesi gerekiyor. Bunun muhtemel cevapları arasında, insanları kontrol

¹⁴ İbn Sînâ, *Mantığa Giriş/Kitabu's-Şifa*, çev.: Ömer Türker, Litera Yay., İstanbul 2006, s. 7.

¹⁵ Aygün Akyol, “Kitlelerin Tahakkümüne Karşı Bireysel Yönetim”, *Tedbiru'l-Mütevahhid* içinde, Elis Yay., Ankara 2017, s. 183.

¹⁶ Aygün Akyol, “Dini Tekellere Karşı Bireyin İnşası”, s. 22-26; Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak” Projesinin Hareket Noktası Olarak Fârâbi ve İhsâu’l-Ulum Adlı Eseri”, *İlimlerin Sayımı* içinde, Elis Yay., Ankara 2017, s.27.

altında tutmanın zor olması öne çıkar. Aslında bu bakış açısı bireysel duruş, düşünce ve dini anlayışın önündeki en büyük engeldir.

Bu noktada kırmadan, dökmeden, hakkı ve hukuku esas alarak bir tutum ve davranış tarzı geliştirmemizi sağlayacak şey ise İslâm filozoflarına göre hikmetlerin hikmeti, sanatların sanatı olan *felsefe*'dir. Çünkü felsefe, insanın kendini bilmesini sağlayan bilgileri verir. Kendini bilen insan rabbini bilir, gücü yettiğinde onun fiillerine benzer davranışlarda bulunmaya çalışır. Bundan kasıt, nefsini felsefe ile disipline eden kişi, akli, ruhi, ahlâkî etkinliklerde bulunur, olgun/kâmil biri hâline gelir. Bu da ahlâk ve değerler alanında bireysel kimlik ve kişilik gelişiminin sağlanmasıyla olacaktır.¹⁷

2.1. Bireysel Ahlâkın Teşekkülü

İslâm filozofları ahlâkî bir tutumun kazanılabilmesi için öncelikle teorik arka planın sağlam temeller üzerine kurgulanması gerektiğini vurgularlar. Bu nedendir ki ahlâkî karardan önce, fikir ve irade kabiliyetinin şekillendirilmesi gerekir. Bunun ilk aşamasını ise, dil, düşünce ve mantık ilişkisi oluşturmaktadır. İnsanın hayatını anlamlandırması öncelikle bir kültür, bir bilinç işidir. İnsanlar, dini ve dünyevi sahayı kendi bireysel, psikolojik ve kültürel geçmişleriyle anlarlar, algılarlar. Bu nedenle de ahlâk ve değerler sahası ile ilgili sağlıklı bir düşünceden bahsedebilmek için öncelikle doğru ve tutarlı bir düşünce biçimi ortaya koymak zorundayız. Ahlâk ve değerler sahasında oluşan sorunların temelinde de düşünme ve sorgulamayı bir kenara bırakmanın payı büyüktür.

İnsanın kişilik ve kimlik gelişimi öncelikle dış dünyayı tanıma, onun akabinde akletme ve bunlardan hareketle düşünce ve eylem bütünlüğüne sahip olmayı gerektiren bir sürecin sonucudur. Bu nedenle insanın kararlarında duyu ve akıl sahasındaki değerlendirmeleri büyük öneme sahiptir. Bu noktada hayata dair edindiğimiz bütün bilgiler ve kazanımlar aslında bu kavramsal altyapı, mantıksal tutarlılık ve metodolojik bakış açısıyla ilişkilidir.¹⁸ İnsanlara düşünce ve eylem alanında bir usul ve bakış açısı verilmediğinden, ahlâk ve değerler sahası şekillendirilirken akli ve iradi kararlar yerine emredici, buyurgan bir dil tercih edilmekte, bu da insanların yaşamında olumlu bir değişiklik yaratmamaktadır.

Bireysel ahlâkın teşekkülü esasında kişinin varlık, bilgi ve değer alanına dair sağlıklı ve tutarlı bir duruş ve düşünce biçimi geliştirmesine bağlıdır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken ilk husus ise *dil ve terminoloji* gelişiminin sağlanmasıdır. Sağlıklı bir birey için en önemli husus, kişinin kendi diline vakıf olmasıdır. Bu, zaman içinde

¹⁷ Kindî, "İlk Felsefe/Kitâb fi'l-Felsefeti'l-Ülâ", *Felsefi Risaleler* içinde, çev.: Mahmut Kaya, İz Yay., İstanbul 1994, s.1; a.g. mlf., "Risâle fi'l-Hudûdi'l-Eşyâ ve Rusûmiha", *Felsefi Risaleler* içinde, çev.: Mahmut Kaya, İz Yay., İstanbul 1994, s. 67; İbn Miskeveyh, *Ahlâkî Olgunlaştırma*, çev.: A. Şener, İ. Kayaoğlu, C. Tunç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.s. 51; Nâsireddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev.: Anar Gafarov, Zaur Şükürov, Litera Yay., İstanbul 2007, s. 14, 15, 36.

¹⁸ Aygün Akyol, "Şehir ve Medeniyet", *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım 2017, y. 106, sayı: 363, s. 31.

ahlâk ve değerler alanı ile ilgili de bir kavram sistematığı oluşturacağından dini ve dünyevi olarak kişinin kendini ifade etmesini sağlayacaktır.¹⁹ Ahlâk ve değerler alanında insanların birbirini anlamasında en önemli iletişim unsuru konuşma olması sebebiyle, kişinin ifade biçimi ve zihin dünyası dil gelişimiyle de doğru orantılıdır. Kanaatimizce sağlıklı bir bireyin teşekkülünde ilk yapılması gereken kendini ifade edebilme becerisini geliştirmek, bu anlamda Türkçe düşünme, anlama ve yorumlama kapasitesini en üst noktaya taşımak gerekmektedir.

Kendini ifade edebilmenin ilk aşamasını dil gelişimi oluştururken, ikinci aşamasını ise *Düşünce Gelişimi* oluşturmaktadır. Bu sağlandığı takdirde kişi bir birey olarak hayata katılabilecektir. Ancak eğitim ve öğretim adı altında insanların bireysel kimliklerini yok sayan, kişilik ve karakter gelişimini akamete uğratan bir yaklaşım, ileride bireyin tutum ve davranışlarında dengesizlikleri de beraberinde getirmektedir. Bu, sadece kişinin kendi açısından problem teşkil etmemekte, etrafındaki insanların da hayatını zindan etmektedir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken en önemli unsur, kişinin kendine ait bir değer dünyasının ve özel alanının olduğunun eğitim süreçlerinde vurgulanmasıdır. Bu sağlandığı takdirde kişi, dışarıdan gelecek taciz, baskı ve tarizlere karşı uyanık olacak ve bunlarla mücadele etmesini bilecektir. Diğer durumda herhangi bir güç, baskı ya da tehdit gördüğü zaman direnme gücü bulamayacak, kişilik ve karakterine dair değer yargılarını hiçe sayarak daha kötü, içinden çıkılmaz durumlara sürüklenecektir.

İslâm filozoflarına göre insanların hakikat tasavvurunu oluşturmada hareket noktasını ise *mantık ilkeleri* belirlemelidir. Bu konuda Fârâbî'nin mantık tanımına bakmak yerinde olacaktır. Buna göre mantık; akli düzelten, yanlış yapılması mümkün akledilir şeylerde insanı doğruya ve gerçeğe yönlendiren, onu hatadan koruyan sanattır. Bu, insan için en önemli unsur olarak karşımıza çıkar. Çünkü insanlar teorik konularda yanlış bir hareket noktasını benimsediğinde dışarıya yansıyan her şey bu yanlış üzerine kurulu olduğu için çok daha ciddi sıkıntılara sebebiyet vermektedir.²⁰

İslâm dünyasının geneline baktığımızda dil, düşünce ve mantık kurgusunun sağlam temeller üzerinde kurgulandığını, bireyin kimlik ve kişilik gelişiminin merkeze alındığını söylemek ise zordur. İslâm toplumlarında bireysel yaklaşımları engelleyen, onlara şiddetle karşı çıkanlar dinimizin ve geleneğimizin bizlere topluluk olmayı, bir olmayı, iri olmayı, diri olmayı emrettiğini, bireysel yaklaşımın İslâm toplumundaki ittihat/birlik ruhunu zayıflattığı iddiasını ortaya koyarlar. Hâlbuki hakikaten mahrum, kimlik ve kişilik gelişimini tamamlayamamış bireylerden oluşan hastalıklı birlik ruhu insanları helake, yanlış ve toplumsal çöküşe sürüklemektedir. Gerek dini, gerek felsefi, gerekse mitolojik olarak insanlık tarihi incelenen hepsinde hakikatin öncelendiği ve

¹⁹ Aygün Akyol, "Dini Tekellere Karşı Bireyin İnşası", s. 23.

²⁰ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, met. ve çev.: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, ed.: İclal Arslan, Elis Yay., Ankara 2017, s. 94.

onun peşinden gitmenin vurgulandığına şahit oluruz. Dil, düşünce ve mantık kurgusu sağlam temeller üzerinde şekillenen bireyin hak ve hakikat tasavvuruna göre eylemde bulunması gerekir. Toplumsal hayata baktığımızda ise bunun aksini gözlemleyebiliyoruz. İnsanların toplumsal hayat içerisinde yer alabilmesi için gördüğü yanlışları, ahlâkî zaafiyetleri görmezden gelmesi istenmekte, bu da kişiyi mutlu etmek şöyle dursun, toplumsal çöküş doğuracak bir yapıyı beslemektedir.²¹

Bu nedenledir ki İslâm filozoflarının önerisi, sağlıklı bir toplum ve cemiyet yapısı için öncelikle zihinleri iğdiş edilmemiş, sağlıklı bireyin teşekkülünü gerektirir. Bireysel tutum ve davranışı olgunlaşmamış, kimlik ve kişiliğinden bihaber insanların ilgisine bakıldığında da sorgulama, değerlendirme ve kendi başına karar vermekten ziyade, birine teslim olup tüm risklerden kurtulma eğilimi daha kolay gelmektedir. Tüm bu sebeplerle gelecek nesillerimizi korumak, onların olaylar karşısında sağlıklı ve tutarlı sonuçlar elde etmesini istiyorsak, bunun en önemli basamağını bireyin akletme ve irade etme melekelerini geliştirmek oluşturur.

Günümüzde dini ve değerler alanıyla ilgili olarak bireysel anlamda yetkin olmanın yolunun akletme ve sorgulamaktan değil, aksine bunları yapmayı teslim olmaktan geçtiğini ifade edenler öne çıkmaktadır. Ancak teslim olmak ifadesinin bu noktada sorgulanması gerekmekte teslim olunacaksa kime ve neye teslim olunacak; bir davranış ortaya konulacaksa kime ve neye göre konulacak sorularının cevabının aranması gerekmektedir. İşte bu noktada, doğruyu yanlıştan ayırt edemeyen bir zihnin verdiği kararlarda doğruyu bulup hayatına aktarması mümkün olmayacaktır.

Tüm bu nedenlerle sağlıklı bir bireyin yetişmesi için kimlik ve kişilik gelişiminin oluşum ve gelişim sürecinin iyi tahlil edilmesini gerektirir. İslâm filozofları bunu tespit ederken, insanın ruh ve bedenden oluşan tabiatına dikkat çekmişler; behimi ve insani yönünün geliştirilmesine vurgu yapmışlardır. Buna göre insanın bedensel yönü onun *behimi/hayvani* isteklerine –yani diğer canlılarla ortak isteklerine– yönelik eylemlerini; ruhani yönü ise onun *insani* –yani diğer canlılardan onu ayıran– isteklerine yönelik eylemlerini oluşturur.²²

Bu noktada ruhun insani yönünü ortaya çıkarması için akletmenin sağlam bir temel üzerine bina edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle olsa gerek, İslâm filozoflarının bilgi edinme sürecinde vurguladıkları en önemli husus akıl nazariyeleridir. Aklın işlevsel

²¹ İbn Sina, *Kitabu'l-Hudûd/Tanımlar Kitabı*, met.ve çev.: Aygün Akyol, İclal Arslan, ed.: Mevlüt Uyanık, Elis Yay., Ankara 2013, s. 14; Aygün Akyol, “Dini Tekellere Karşı Bireyin İnşası”, s. 24.

²² İbn Bâcce, *Tedbiru'l-Mütevahhid*, met. ve çev.: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, ed.: İclal Arslan, Elis Yay., Ankara 2017, pn.: 24, 25; a.g. mlf., *Kitâbu'n-Nefs*, thk. Muhammed Sagir Hasan Ma'sumi, Dâru's-Sadr Yay., Beyrut 1992, s. 28; aynı eser, yayınlanmamış çev.: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, Bayram Tamtürk, s. 2. Nefs ve Ruh kavramlarıyla ilgili olarak bkz.: Aygün Akyol, Mevlüt Uyanık, İclal Arslan, *İslâm Felsefesi Tanımlar Sözlüğü*, Elis Yay., Ankara 2016, ss. 284-290, 303-305; Aygün Akyol, “Fârâbî ve İbn Sina'ya göre Mead Meselesi”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sayı: 18, 2010/2, ss. 127; Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 175.

hâle gelebilmesi suretleri elde etmesine ve bunlar arasında ilişkiler kurmasına bağlıdır. İnsan bu suretleri idraki neticesinde akletmeye başlar. İrade ve sorumluluğu ortaya çıkaran da insandaki bu akletme faaliyeti, yani *tefekür/düşünme* kuvvetidir. İnsan konuşamayan diğer canlılarla duyu, tahayyül, hatırlama ve behimi nefisler çerçevesinde ele alınacak fiillerde ortaktır. Bu türlerin hepsinden *tefekür* gücüyle ayrılır. Tefekkür gücü, sadece insanda bulunur. Dolayısıyla onda hatırlama yetisi vardır, başkalarında yoktur. Hatırlama yetisi onun geçmişte yaptığı eylemlerle, daha sonra yapacağı eylemler arasında ilişkiler kurmasını, kıyas yapmasını ve bu elde ettiklerinin neticesinde kararlar almasını sağlamaktadır. İşte bu noktada insanda irade ve seçim ortaya çıkmaktadır.²³

İnsan, tefekkür gücü sayesinde eylemlerinin arasında ilişki kurar ve bunun neticesinde iradi eylemlerde bulunur. İradi eylemler de yapılış amacına göre *behimi* ya da *ilahi* olabilir. İnsanın bu noktadaki görevi, elde ettiği suretleri doğru ve tutarlı bir akletme sürecinden geçirerek anlamlı hale getirmesidir. Bunu sağladığı takdirde eylemler arasında bir bütünlük ve insicam olacaktır, bu durumda kişi ilahi olana yönelecektir. Eğer kişi bu suretler arasındaki ilişkiyi anlamlandırmaz ve akletme ameliyesini geliştirmez ise bu durumda behimi eylemleri yapma arzusu kendisinde hâkim olacak ve insani erdemlerden uzaklaşarak hayvani mertebeye, hatta onun da aşağısına inebilecektir. Bu nedenle İslâm filozofları bireysel olarak insanın gelişimini onun akıl ve ruh dengesini kurmasına bağlamıştır.²⁴

Akletme süreci kötürüm hale getirilen insanların verdiği kararlar ise daha büyük sorunlara neden olacaktır. Bu noktada eğitim ve öğretimde bilgiye dayalı bir yöntemden bilginin nasıl kullanılacağına dayalı bir yöntemi benimsemek daha uygun olacaktır. Dil, düşünce ve mantık ilişkisini doğru temeller üzerinde kuramamış insanların yapacağı tercihler ve kararlar bireysel ve toplumsal hayatımızdaki düzeni bozacak ve telafisi çok daha zor süreçlere götürebilecektir. Bireyin inşası noktasında yapmamız gereken en önemli husus, bütün eğitim sürecimizin rasyonel temel üzerine, yani tefekkür gücüne dayalı olarak bina etmektir. Bu nedenle hayatın içerisinde eğitim ve öğretim yoluyla olgunlaştırılan akletme ameliyesi, bir bütünlük içerisinde değerlendirilip, tutarlılık ve tutarsızlık noktasından incelenmelidir.

Düşünme ve sorgulamadan uzak bir ahlâk tasavvuru bina ederek bir takım insanların başkalarının yaşam alanlarına müdahil olmak, onları yönlendirmek, kendi istediği düzlemde hareket ettirmek gibi bir takım gayelerinin olduğunu görebiliyoruz. Bu gayeler, kimi zaman cehaletten, kimi zaman da kişiyi kullanma amaçlı ortaya çıkmaktadır. Bu talepte bulunanlar, ister aileden olsun ister çevreden olsun insanların kendileri olmalarına müsaade etmeyen, dayatmacı ve baskın karakterli kişilerdir. Bunların karşısındakine olan tahakküm isteği karşıdaki insanın kişilik ve karakter gelişimini felce uğratmakta, sağlıklı kararlar alamamasına sebebiyet vermektedir.

²³ İbn Bâcce, *Tedbiru'l-Mütevahhid*, pn.: 16, 26, 27.

²⁴ Aygün Akyol, "Kitlelerin Tahakkümüne Karşı Bireysel Yönetim", s. 189.

Bunu yaparken de iyilik adına ve dini kisve ile yaklaştığı için karşıdaki insan buna direnememekte ve boyun eğmektedir.

Bu noktada yapılan haksız ve hukuksuz müdahalelere karşı durabilmek için bir hakikat tasavvurunun ortaya çıkması gerekmektedir. İslâm ahlâk felsefesinin ve İslâm filozoflarının ahlâk ve değerler sahası ile amaçladıkları da bu bilinç halidir. Bu nedenle İslâm ahlâk ve değerler sistematüğinden haberdar ve bu ilkeleri benimsemiş birisinin haksız ve hukuksuz işlere *hayır* diyebilmeyi öğrenmesi gerekmektedir. Çünkü insanlar iyilik yapamayabilir, ancak kötülükten uzak durmayı başarmak zorundadır. Onun için haksız ve hukuksuz işlere karşı hayır diyebilmeyi başarabilen insanlar hayatta daha mutlu ve daha kararlı olurlar. Bu insanlar etrafındaki insanlar tarafından kimi zaman tehdit olarak da algılanabilir. Hayır demek, toplum tarafından bir ukalalık, bir kendini bilmezlik ve her şeye muhalefet şeklinde anlaşılabilir. Ancak bizim burada kastettiğimiz hayır diyebilme becerisi, kişinin karakterinin, ahlâkının ve aklının olgunluğunun derecesiyle alakalı bir durumdur. Yoksa bu akli ve iradi süreçten geçmemiş her şeye itiraz eden alt yapısı bozuk bir itiraz değildir.

Kişinin ahlâk ilkelerini bütüncül olarak kavraması “sakınanlar için bir öğüt” olan Kur’an ilkelerini ve Hz. Peygamberin bu ilkeleri hayata aktarımından oluşan *rol modelliğini/üsvetün hasene olmasını* da doğru anlamasına ve anlamlandırmasına yardımcı olacaktır.²⁵ Bugün İslâm ahlâkının bir unsuru olarak sunulan pek çok husus Kur’an ve peygamber tasavvurundan uzak Arap kültürünün ve aklının şekli unsurlarına dayanmakta; Kur’an’ın ve Allah Rasulünün bu noktadaki örnekliği göz ardı edilmektedir. Özellikle de teorik arka planı zayıf insanların din adına ortaya koydukları düşünce ve yaklaşımlar, dinin doğru anlaşılıp hayata aktarımını güçleştirmekte, insanların manevi boşluğa sürüklenmelerine sebebiyet vermektedir. Bu da insanların ikileme düşmesine; ya dini değerlerden uzaklaşmasına ya da radikal ve selefî yapılara teslim olmasına sebebiyet vermektedir. Bu nedenle ahlâk ve değerler sahası akıl ve muhakeme yetilerinin en üst düzeyde kullanımını gerektirmektedir. İslâm ahlâkı denildiğinde sadece eylemlere dönük olarak yap-yapma, haram-helal ve buyurgan ifadeler yeterli olmamakta, insanların yaptıkları eylemin sebeplerini ve sonuçlarını değerlendirmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.²⁶

Eğer birey, akıl ve irade melekesini yerli yerinde kullanırsa gerek bireysel gerekse

²⁵ Mevlüt Uyanık, “Gençlerin Din-Kültür ve Kimlik İlişkisini Kurgulamasında Peygamberimizin ‘Bir Sosyal Model Olarak Sunumu’, *Hz. Muhammed’in Eğitim Anlayışı*, Eğitimde Birlik Derneği Yay., Ankara 2011, s. 115; Uyanık- Akyol, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 28; Din, Millet ve Şeriat kavramları ile ilgili olarak bkz.: Mevlüt Uyanık, *Selefî Zihniyet Arap Baharı ve Türkiye*, Araştırma Yay., Ankara 2016, ss. 21-46; Cabir b. Hayyan’ın din, şeriat kavramları ve ilimler tasnifi ile ilgili bkz.: Cabir b. Hayyan, *Kitâbu'l-Hudûd/Tanımlar Kitabı*, met. ve çev.: Aygün Akyol, İclal Arslan, ed.: Mevlüt Uyanık, Elis Yay., Ankara 2015, s. 42-45; Aygün Akyol, İclal Arslan, “Cabir b. Hayyân ve Tanımlar Kitabı”, *Tanımlar Kitabı içinde*, Elis Yay., Ankara 2015, s. 24-25.

²⁶ Uyanık-Akyol, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 29.

toplumsal hayatın içinde sağlıklı bir tutum ve davranış şekline kavuşacaktır. Bu da erdemli toplumun oluşmasının temel unsuru olacaktır. Ancak kişi, eylemlerinde insani yönü bir kenara bırakıp, behimi isteklerine ağırlık verirse belli bir noktadan sonra tefekkür ve irade gücü onun faaliyetlerinin insani ve ilahi bir mertebeye ulaşmasını sağlama noktasında zayıf düşecektir. Bu durumda insan, insani eylemler düzeyinden hayvani mertebeye düşmekle kalmayacak, fikir ve irade ona bu anlamda ters bir etki yaparak hayvandan daha aşağı derecelere inmesini, insanlara ve tabiata kötülük etmesine imkân tanıyacaktır. Bu konuda Fârâbî'nin iyi düşünebilme ve sağlam bir irade gücüne sahip olanları *hür insan* olarak nitelemesi, bu noktada eksik olanları ise, *hayvan tabiatlı insanlar* ve *köle* olarak nitelemesi dikkat çekicidir. İslâm filozoflarına göre, *özgür insan* haz ve eziyeti bir vasıta olarak kullanarak iyiyi yapmayı ve kötüyü terk etmeyi başarabilen kişidir.²⁷

2.2. Bireysel Özgürlük Alanı ve İslâm Ahlâk Felsefesi

Birey olabilmenin, özgürlüğüne sahip çıkmanın toplum içerisinde bir karşılığı vardır. Geleneksel toplum yapılanmasında hâkimiyetin ilahi alandan güç alınarak temellendirilmesi sebebiyle bireysel özgürlük alanları çoğu zaman fitne olarak değerlendirilmiş ve hâkim otoriteler tarafından kısıtlanma yoluna gidilmiştir. Bu konuda “Ey inananlar, Allah’a, peygambere ve içinizden emredekiler kudret ve liyakate sahip olanlara itaat edin!” şeklindeki ayet-i kerime her dönem gücü elinde bulunduranlar tarafından mevcut yapıyı destekler mahiyette kullanılmıştır.²⁸

İslâm filozofları da kendi dönemlerindeki haksız ve hukuksuz uygulamalara eleştirel tutumlarını korumakla birlikte, hukukun egemenliği ve düzenin devamı için din ve akıl sahiplerine itaat edilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.²⁹ İslâm filozofları bireyin duruş ve düşünce dünyasının bir yansıması olan ahlâk ve siyaset sahasıyla ilgili kafa yormuş, bunlarla ilgili müstakil değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Ancak aynı şeyi siyasal yönetimlerin, gücü elinde bulunduran yapıların uygulamalarını beğenmeyen, toplum tarafından genel kabul gören tutum ve davranışları benimsemeyen, bunlara karşı eleştirileri olan bireylerin toplumsal alanda nasıl bir tutum ve davranış sergileyeceği konusunda söyleyemiyoruz.³⁰

²⁷ Fârâbî, *Tenbih alâ Sebîlî's-Sa'âde*, çev.: Hanefî Özcan, İFAV. Yay., İstanbul 2005, s. 177, 180.

²⁸ Kur'an-ı Kerim, Nisâ Suresi 4/59; Aygün Akyol, *Kutadgu Bilig'de Ahlâk ve Siyaset*, s. 121, 122; Mevlüt Uyanık, “İslâm Akaidinde Karşıt Fikirler”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelâm ve İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 1989, s. 122; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev.: Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul 1995, s. 105; Ömer Mahir Alper, “İtaat” mad., *İA.*, TDV. Yay., İstanbul 2001, c. 23, s. 444; M. Saffet Sarıkaya, “Ehl-i Sünnet'in Devlet Telakkisinde İki Mesele: İdârî Sistem-Devlet Reisine İtaat”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, sayı: 4, s. 25.

²⁹ Aygün Akyol, *Kutadgu Bilig'de Ahlâk ve Siyaset*, s. 122.

³⁰ İslâm filozofları bireyin duruş ve düşünce dünyasının bir yansıması olan ahlâk ve siyaset sahasıyla ilgili

Bu noktadan hareketle İslâm düşünce geleneğinin en önemli konularından, hatta sorunlarından birisinin *bireysel özgürlük* ve *muhalefet* kavramlarının içeriğinin doldurulması olduğunu söyleyebiliriz. Düşünce tarihimize baktığımızda, toplumsal hayatımızı şekillendirirken kendisini otorite olarak tanıtanlara itaat ile ilgili pek çok dini ve siyasi mülahaza gözlemliyoruz. Ancak bireysel ve toplumsal sahada sorunların arttığı bir noktada, adaletsizliklerin ve haksızlıkların kol gezdiği bir ortamda “Hakkı ve Sabrı tavsiye etmek”³¹le mükellef Müslüman bir bireyin nasıl bir tutum içinde olacağı ile ilgili açık ve net analizler, çözüm önerileri sunma noktasında oldukça sınırlı bir yazılı kültüre sahip olduğumuzu söyleyebiliriz.³²

Günümüzde dini sahayı kullanarak kişisel arzu ve isteklerini gerçekleştirmek isteyenlerle, terörün meşruiyetini dini değerlerden hareketle kurgulayanların beslediği kaynak da muhalefet ve farklı bakış açılarına karşı geliştirilecek olan tutum ve davranışların belirlenmemesinden, bu konudaki kavrayış yoksunluğundan kaynaklanmaktadır. Bu, bireyleri dini ya da siyasi olarak kendini otorite gösterenlere karşı savunmasız ve çaresiz bırakmaktadır. Özellikle dini sahadan hareketle yapılan temellendirmelerle, Hz. Peygamberin her kayıt ve şart altında haksızlığa ve adaletsizliğe karşı olan dik duruşunu perdelemekte ve onun Emin vasfını Müslümanların yaşamından çıkarmaktadır. Bu anlamda Müslümanlar bugün kendi içinde baskı, şiddet, takiiye, riyakârlık, aldatma ve aldanma ile boğuşmakta, tüm bunlardan dolayı birbirlerine olan güvenleri de sarsılmaktadır.³³

Bu noktada hem bireysel hem de kurumsal açıdan ne yapılabilir özellikle üzerinde düşünmemiz gerekmektedir. İnsanlara bir takım hak ve özgürlüklerin kanunen tanınması, gerekli fikri ve iradi alt yapı olmadığında bir anlam ifade etmiyor. Daha sorunlu bir insan tipini ortaya çıkarıyor, bunları da özgürleşmiş köleler olarak ifade edebiliriz. Temelde özgürdürler, ancak bu özgürlükleri sağlam bir duruş ve düşünüşe dayanmadığından kendilerini her an bir yanlısın, bir haksızlığın içinde bulabilirler, bunlara alet olabilirler. Bu anlamda yapılması gereken özgür ve özgüvenli bireylerden oluşan bir toplumsal yapıya sahip olmaktır. Buna sahip olunamıyorsa mümin bireye düşen, yanlışa ortak olmaksızın erdemli ve ahlâklı bir yaşamı tercih etmek esas olmalıdır.

Bu noktada toplumsal olarak *Medinetü'l-Fazıla*'ya, yani Erdemli Yönetime ula-

kafa yormuş, bunlarla ilgili müstakil değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu konuda bkz.: Ebu Bekir er-Razi, *Tıbbu'r-Ruhani/Ahlâkın İyileştirilmesi*, met. ve çev.: Mahmut Kaya, TYEKB. Yay., İstanbul 2016, ss. 83-194. İbn Miskeveyh, *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev.: A. Şener, İ. Kayaoğlu, C. Tuğç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.; Kindî, *Üzüntüyü Yenmenin Çareleri*, met. ve çev.: Mahmut Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2014, ss. 295-312; konuyla ilgili yapılmış bir çalışma için bkz.: Elif Akyol, *Üzüntüyü Yenmenin Çareleri -Kindî Merkezli Bir İnceleme-*, Araştırma Yay., Ankara 2015; Aygün Akyol, “Kitlelerin Tahakkümüne Karşı Bireysel Yönetim”, s. 204.

³¹ 103/Asr Suresi, 3.

³² İslâm düşüncesinde muhalefet kavramı ile ilgili yapılmış çalışmalar için bkz.: Mevlüt Uyanık, *İslâm Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, Otorite Yay., İstanbul 2014, 72.

³³ Aygün Akyol, “Kitlelerin Tahakkümüne Karşı Bireysel Yönetim”, s. 205.

şılamıyorsa erdemli birey ne yapmalıdır? Bu sorunun cevabını İslâm Felsefesinde bireysel bir duruş örneği olarak ifade edebileceğimiz, İbn Bâcce'nin nevâbit kavramı üzerinden aramak istiyoruz. *Nevâbit*, İbn Bâcce'nin *Tedbiru'l-Mütevahhid* adlı eserinde haksızlıkların, yanlışlıkların ve adaletsizliklerin olduğu bir ortamda bunlara alet olmadan, bir başkasına zarar vermeden, insani değerleri önceleyerek nasıl bir tutum takınılabılır sorusunun cevabı olarak karşımıza çıkar. Filozof, özellikle erdemli yönetimdeki bireysel yaşamdan çok, cahil şehir içinde yaşayan insanları, erdemsiz ortamdaki erdemli insanları incelemeyi uygun görmüştür. *Nevâbit* kavramı İbn Bâcce'nin mütevahid/birey kavramının devamında cahil toplum tarafından anlaşılmayan, bu toplum içerisinde sağlam bir duruş sergilemeye çalışan insanı niteler. Bu nedenle de özellikle bireysel tutum ve davranışın belirlenmesi noktasına bizlere rehberlik eder.³⁴

İbn Bâcce tarafından burada işaret edilen filozof, felsefi mizacı kendisinde oturtan kişidir. *Nevâbit/ayrıkısı*, erdemli olmayan yönetimlerde yaşayıp, duruş ve düşünüşünü bozmayan kişilerdir. Bu, nevâbit kavramının özel kullanımınıdır. Ancak düşünürümüze göre, ister doğru ister yanlış olsun, şehir halkının görüşlerinin dışındaki fikirler benimsendiğinde bu isimlendirme genel anlamda kullanılmış olur. İbn Bâcce nevâbit isminin ekili alanda kendiliğinden çıkan otlar için verildiğini ifade eder. Burada nevâbit, cahil şehir içinde doğru uygulamaları gerçekleştiren bireysel tutum ve davranışı temellendirdiği ana kavramdır. Nevâbit'in varlığı aynı zamanda erdemli yönetimin ortaya çıkma sebebidir. İbn Bâcce, nevâbiti cahil şehir içindeki bir tohum gibi düşünmektedir. Eğer bunların fikirleri toplum içerisinde kabul görür ve yaygınlaşırsa erdemli şehirlerin oluşmasının vesilesi de bu nevâbitler olacaktır. Ancak nevâbitler tarafından ortaya konulan bu yaşam biçimi, cahil şehir halkı tarafından kabul görmez, bunların görüşleri bunlar arasında itibara şayan bulunmaz.³⁵

Burada da görüldüğü üzere insanı insan yapan temel nitelik insanın duygu, düşünce ve davranışlarıyla ortaya koyduklarıdır. Bu da kişinin anlam dünyasını oluşturur. Bu nedenle de kişi, ahlâkî ve felsefî anlamda tutarlı bir noktaya geldiğinde bu kendisi ile diğer insanlar arasında bir fark yaratacaktır. Bu fark, aslında İbn Bâcce'ye göre iki ihtimali barındırır. Bu kişi ya toplumu bu değerlerle aşılabilir ve erdemli toplumun

³⁴ İbn Bâcce, *Tedbiru'l-Mütevahhid*, pn.: 105, 106; a.g. mlf., "Risaletü'l-veda", *Resailu İbn Bâcce el-İlahiyye*, tahkik ve takdim: Macid Fahri, Daru'n-Nehar, Beyrut 1991, s. 120; akla boyun eğme ile ilgili olarak bkz.: Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev.: Saffet Babür, BilgeSu Yay., Ankara 2007, s. 29; Mevlüt Uyanık, "İslâm Felsefesinde 'Bireysel Yönetim ve 'Bireysel Ahlâk' Tasavvuru", *Tedbiru'l-Mütevahhid içinde*, Elis Yay., Ankara 2017, s. 164, 165; Aygün Akyol, "Kitlelerin Tahakkümüne Karşı Bireysel Yönetim", s. 209.

³⁵ Nevâbit kavramı İbn Bâcce öncesi Fârâbî tarafından da kullanılan bir kavramdır. Ancak iki filozofun bu konudaki görüşleri farklıdır. İbn Bâcce bu ismi doğru fikirlere sahip olan kimselere tahsis eder. Fârâbî'nin kullanımında nevâbit, ekinin içinde biten zararlı otlar gibi erdemli bir yönetimde yaşayan erdemsiz insanlara tekabül eder. Bkz.: İbn Bâcce, *Tedbiru'l-Mütevahhid*, pn.: 12, 13. Fârâbî, *Siyasetü'l-Medeniyye*, s. 113, 114, 116; a.g. mlf., *el-Medinetül Fazıla*, 92; Macit Fahri.; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 139; Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 299, 300.

filizlerinin ortaya çıkmasını sağlar ya da toplum tarafından anlaşılmaz ve bu yaşam tarzını iç dünyasında sürdürmeye devam eder. Ancak burada İbn Bâcce tarafından ifade edilen bireysel yönetim, toplumdaki yanlıştutum ve davranışlara ortak olmama ve buna yönelik bir tutum geliştirme olarak ifade edilebilir. Bu anlamda filozofun özel olarak cahil şehrin içinde nevâbit olarak nitelenip, buradaki varlığının korunması toplumun erdemli yönetime evrilmesine katkıda bulunabilecektir.³⁶

Toplumsal hayatın içerisinde birey kendine bir alan bulamıyorsa, düşünce ve eylem özgürlüğüne sahip değilse, zaruri işler veya zorunluk dışında insanlarla iletişim kurmaması veya oradan uzaklaşması önerilir. Esasında İslâm filozoflarına göre, siyaset ilminde toplumdaki uzaklaşmak büyük bir kötülüktür. Fakat bu, bizatihi olduğu zamandır. Geçici bir durumsa bu hayırlı bir iş olarak görülür.³⁷ Bu nedenle İbn Bâcce, durum son noktaya geldiğinde oradan ayrılmanın uygun olduğunu ifade ederek ne karşıdakinin ne de kişinin kendi varlığının zarara uğramasına müsaade etmemektedir. Bu anlamda kişi, şartları ve durumları gözetip toplumsal değişimin temel kodlarını oluşturacak bir şekilde hareket etmeli, kendi ahlâk ve karakterini zaafa uğratmaksızın eylemlerini gerçekleştirmeli, bunu mümkün olduğunca devam ettirmeli, devam etmediği noktada içe çekilmeyi gerçekleştirmelidir.

Sonuç

İslâm ahlâk felsefesi ile ilgili yapılan değerlendirmelerde kelami yaklaşımlar teolojik temelli, naslara dayalı bir ahlâk kurgusunu merkeze alırken, filozofların bilgiden ahlâka giden bir yaklaşımı benimsediklerini ifade edebiliriz. Bu noktada İslâm filozoflarının teolojik delilleri kabul etmediği çıkarımına varamayız. Aksine bu konuda ortaya konulan unsurlar vahiy ya da peygamberin uygulamalarına dayansa dahi bugün anlaşılıp hayata aktarılması için insan aklının ve iradesinin işlevsel olması gerekir. Bu anlamda filozofların yaklaşımında dikkat çeken yön akleden ve irade eden bireyin merkeze alınmasıdır.

İslâm ahlâk felsefesinde ahlâkın temellendirilmesinde doğru düşünme ve özgür hareket edebilme becerisi ana unsurdur. Bunlar olmadığı takdirde ahlâkî eylemden bahsedilemez, özgür olmayan bireyin ortaya koyduğu eylemleri ahlâkî açıdan değerlendirme imkânı yoktur. Bu anlamda “Özgür iradeye sahip olan kişi, sorumluluğunu

³⁶ Mevlüt Uyanık, “İslâm Felsefesinde Bireysel Ahlâk ve Sivil Bir Tutumun Toplumsal Barışa Katkısı”, s. 16.

³⁷ İbn Bâcce, *Tedbiru'l-Mütevahhid*, pn.: 136; kimi zaman toplumdaki uzak durmaktan ilgili Ebu Bekir Razi tarafından da kullanılır, o da Sokrates'in bir dönem toplumsal yaşamdan uzaklaştığını ancak daha sonra tekrar toplum içerisine karıştığını vurgular. Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde de toplumsal yaşamın içerisinden uzaklaşmayı öneren bir yaklaşım da tüm yönleriyle müzakere edilir. *Kutadgu Bilig*'deki nihai karar ise herkesin kendi eğitim ve bilgi düzeyine göre toplumsal hayatla olan ilişkileri kurgulaması gerektiği yönündedir. Bu konuda bkz.: Ebu Bekir er-Razi, “Filozofça Yaşama”, *Felsefi Risaleler*, met. ve çev.: Mahmut Kaya, TYEKB. Yay., İstanbul 2016, 195, 196; Aygün Akyol, *Kutadgu Bilig'de Ahlâk ve Siyaset*, s. 58-66.

bilir, *Salih Amel/Doğru Eylem Yaparsa* bu dünyada huzurlu ve mutlu dingin bir hayat yaşar; ahirette ise felaha, yani mutluluk kurtuluşa ve nihai mutluluğa erişir” cümlesi bütün kurgunun özetidir. Bu da tam olarak filozofların teorik ve pratik arasındaki uyum konusunda ifade ettikleridir.

İslâm ahlâk felsefesi incelendiğinde insanın güzel ahlâka sahip olmasının, akletme ve ayırt etme melekelerine bağlandığını görüyoruz. Bu, bizler için önemlidir, zira toplumsal hayatın içinde ahlâkla ilgili ortaya konulan yaklaşımlara baktığımızda, emredici ve buyurgan bir yapının kurgulandığını, bunun da toplumsal sorunları çözmek bir yana daha da problemlili bir hale getirdiğini görüyoruz. Korku ve kaygıya dayalı bir ahlâk eğitiminin sonucunda insanlar, davranışı benimsemek ve vicdani bir gelişim yerine, riyakâr bir tutuma yönelmektedirler. Bu da kişinin yine ahlâkî olarak doğru tutum ve davranış geliştirmesine engel olmaktadır. Bu nedenle İslâm ahlâk felsefesinde riyakârlıktan uzak, akıl ve irade merkezli; korku ve kaygıdan hareketle değil de bizatihi iyi ve doğruyu hedefleyen bir ahlâkî tutum istenir.

Bireyselliğini tamamlayamayan insanlar başkalarının üzerlerindeki tahakkümünü kabul edecek, eylemlerinin doğru ve yanlış olup olmamasına bakmaksızın ona itaat edecektir. Bu itaat, işi çözmeyecek sorunların daha da büyümesine, bireyin eylemlerinin sürekli olarak daha olumsuz koşullara evrilmesine sebep olacaktır. Bundan kurtulmanın yolu ise, etrafında kendisini belirleyen, yaşam veya düşünce biçimi dayatan yapılara karşı direnmek, onların geçerliliğini ve tutarlılığını sorgulamaktır. Onun için bireyin öncelikli iş olarak yapması gereken, istemediği bir şeyi yapmaması, hayır diyebilmesidir. Bunu gerçekleştirdiği takdirde etrafındaki ilk kuşatmayı da kırmış olacaktır.

Bugün İslâm Ahlâk Felsefesi sahasında yapılacak en önemli katkı bireyin özgürlük alanlarının tekrar tesis edilmesini sağlamaktır. Bu anlamda yanlışlıklara ve haksızlıklara karşı durabilmenin, hayır diyebilmenin, kişinin bireysel tutumunu koruyarak toplumsal yaşamda rol almasını sağlamaktır. Bu nedenle felsefi geleneğimizde bu konuda ortaya konulan yaklaşımlardan hareketle hâkim düşünce yapılarına karşı geliştirilecek sivil ve insani bir tutumun nasıl olacağını sistematik hale getirmemiz gerekmektedir. Bu nedenle İslâm dünyasının bugün içine düştüğü krizi atlatabilmesinin yolunun kollektif dini tutumlardan ziyade şeffaf, açık ve anlaşılır bireysel tutumlardan geçtiğini düşünüyoruz. Özellikle dini sahada insanların manevi hayatını ipotek altına alan, çıkar amaçlı yapılanmalardan kurtulup, onların zihinsel esaretlerini kırmanın yolu da ancak bu şekilde gerçekleştirilebilecektir. Onun için yapılması gereken öncelikle özgürlüklerin güvence altına alınıp, sağlıklı bireylerin yetiştirilmesidir. Bu nesiller, kendilerini ifade ederken, felsefi ve dini düşüncelerini ortaya koyarken başkaları üzerinden değil, kendi duruş ve tutumlarını ortaya koyduklarında pek çok sorunun aşılacağı kanaatini taşıyoruz.

Bu husus önemlidir, zira kapalı toplumlarda, ikiyüzlü, takıyyeci bir anlayışla yetişen insanların açık ve anlaşılır bir öğretiye sahip olan İslâm’ı temsil etmesi mümkün değildir. İslâm Ahlâk ve Değerler sistemi açısından örnek olan Emin vasfına haiz bir peygamberin ümmeti, bugün karşısındakine güven vermeyen, ne dediği belli olma-

yan, her türlü güç ve otoriteye boyun eğen, sorgulamadan uzak bir tutum içerisine hapsedilemez. Onun için sorunlarımızın aşılmasında kilit unsurlar felsefi öğretim ve bireysel yönetimdir. Bu noktada din eğitimi sahasındaki anlayışımızın da yenilenmesi, ezberci, sorgulamadan uzak, kula kulluğu telkin eden yaklaşımlar yerine; dil, düşünce, mantık kurgusunu sağlam temeller üzerinde şekillendirmiş, kişinin başkalarını değil de bizzat kendisini sorguladığı, hesap soran değil, hesap veren bir anlayışı benimsememiz gerekmektedir. Bugün İslâm dünyasındaki en büyük sıkıntı, kişinin kendi dindarlığını yaşamamasından ziyade, başkalarını kendi yaşam biçimine göre şekillendirmeye zorlamasından kaynaklanıyor. Bu noktada yapılması gereken en temel unsur, bir insanın bir diğer insanın yaşam alanına saygı duymayı öğrenmek ve öğretmekten ibarettir.

KAYNAKLAR

- Alper, Ömer Mahir; “İtaat” mad., *İA.*, TDV. Yay., c. 23, İstanbul 2001.
- Akyol, Aygün; “Dini Tekellere Karşı Bireyin İnşası”, *İlesam İlim ve Edebiyat Dergisi*, yıl: 2, sayı: 3, Ocak-Şubat 2017.
- ; “Kitlelerin Tahakkümüne Karşı Bireysel Yönetim”, *Tedbiru'l-Mütevahhid* içinde, Elis Yay., Ankara 2017.
- ; “Ahlâk-ı Nâsırî’de Ahlâk ve Siyaset İlişkisi: Sevgi Erdemi Merkezli Bir Okuma”, *Bilime Adanmış Ömür Nasiruddin Tusi*, ed.: Aykut Kar, Anar Gafarov, Gece Kitaplığı Yay., İstanbul 2017.
- ; “Şehir ve Medeniyet”, *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım 2017, y. 106, sayı: 363.
- ; “Fârâbî ve İbn Sina’ya göre Mead Meselesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sayı: 18, 2010/2.
- ; “Gazalî’de Ahlâkî Önergelerin Kaynağı ve Tutarlılığı Meselesi”, *İslâm Düşüncesinde Ahlâkî Önergelerin Kaynağı*, ed.: Eşref Altaş, Mervener Yılmaz, Nobel Yay., Ankara 2016.
- ; *Kutadgu Bilig’de Ahlâk ve Siyaset*, Araştırma Yay., 2. Baskı, Ankara 2015.
- ; İclal Arslan, “Cabir b. Hayyân ve Tanımlar Kitabı”, *Tanımlar Kitabı* içinde, Elis Yay., Ankara 2015.
- ; Uyanık, Mevlüt, Arslan, İclal, *İslâm Felsefesi Tanımlar Sözlüğü*, Elis Yay., Ankara 2016
- Aristoteles; *Nikomakhos’a Etik*, çev.: Saffet Babür, BilgeSu Yay., Ankara 2007.
- Arslan, Ahmet; “Önsöz”, *Medinetu'l-Fazıla* içinde, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- Beyhakî; Şuabu’l-İman-Beyrut, 1410, 2/253
- Cabir B. Hayyan; *Kitâbu'l-Hudûd/Tanımlar Kitabı*, met. ve çev.: Aygün Akyol, İclal Arslan, ed.: Mevlüt Uyanık, Elis Yay., Ankara 2015.
- Akyol, Elif; *Üzüntüyü Yenmenin Çareleri -Kindî Merkezli Bir İnceleme-*, Araştırma Yay., Ankara 2015.
- Ebu Bekir er-Razi; “Filozofça Yaşama”, *Felsefî Risaleler*, met. ve çev.: Mahmut Kaya, TYEKB. Yay., İstanbul 2016.
- Ebu Bekir er-Razi; *Tıbbu'r-Ruhani/Ahlâkın İyileştirilmesi*, met. ve çev.: Mahmut Kaya, TYEKB. Yay., İstanbul 2016.
- Fahri, Macit; *İslâm Ahlâk Teorileri*, çev.: M. İskenderoğlu, A. Arkan, Litera Yay., İstanbul 2004.
- Fârâbî; *Medinetu'l-Fazıla*, çev.: A. Arslan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- ; *Tenbih alâ Sebili's-Sa'âde*, çev.: Hanefi Özcan, İFAV. Yay., İstanbul 2005.

- ; *İlimlerin Sayımı*, met. ve çev.: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, ed.: İclal Arslan, Elis Yay., Ankara 2017, s. 94.
- İbn Bâcce, *Tedbiru'l-Mütevahhid*, met. ve çev.: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, ed.: İclal Arslan, Elis Yay., Ankara 2017.
- ; *Kitâbu'n-Nefs*, thk.: Muhammed Sagir Hasan Ma'sumi, Dâru's-Sadr Yay., Beyrut 1992.
- ; “Risaletü'l-veda”, *Resailü İbn Bâcce el-İlahiyye*, tahkik ve takdim: Macid Fahri, Daru'n-Nehar, Beyrut 1991.
- ; *Kitâbu'n-Nefs*, yayımlanmamış çeviri: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, Bayram Tamtürk, Çorum 2016.
- İbn Miskeveyh; *Ahlâkı Olgunlaştırma*, çev.: A. Şener, İ. Kayaoğlu, C. Tunç, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.
- İbn Rüşd; *Faslu'l-Makâl*, met. ve çev.: Bekir Karşığa, İşaret Yay., İstanbul 1992.
- İbn Sînâ; *Mantığa Giriş/Kitabu's-Şifa*, çev.: Ömer Türker, Litera Yay., İstanbul 2006.
- ; *Kitabu'l-Hudûd/Tanımlar Kitabı*, met.ve çev.: Aygün Akyol, İclal Arslan, ed.: Mevlüt Uyanık, Elis Yay., Ankara 2013.
- Kindî; *Üzüntüyü Yenmenin Çareleri*, met. ve çev.: Mahmut Kaya, Klasik Yay., İstanbul 2014.
- ; “İlk Felsefe/Kitâb fi'l-Felsefeti'l-Ülâ”, *Felsefi Risaleler* içinde, çev.: M. Kaya, İz Yay., İstanbul 1994.
- ; “Risâle fi'l-Hudûdi'l-Eşyâ ve Rusûmiha”, *Felsefi Risaleler*, çev.: M. Kaya, İz Yay., İstanbul 1994.
- ; “Göklerin Allah'a Secde ve İtaat Edişi Üzerine/Risâle fi'l-İbâne an Sucûdi'l-Cirmi'l-Aksâ”, *Felsefi Risaleler* içinde, çev.: Mahmut Kaya, İz Yay., İstanbul 1994.
- Mustafa, Nevin A.; *İslâm Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev.: Vecdi Akyüz, İz Yay., İstanbul 1995.
- Sarıkaya, M. Saffet; “Ehl-i Sünnet'in Devlet Telakkisinde İki Mesele: İdârî Sistem-Devlet Reisine İtaat”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, sayı: 4.
- Suyutî; Câmîü's-Sağır, 1/310, H. No: 640.
- Tûsî; Nâsireddin, *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev.: Anar Gafarov, Zaur Şükürov, Litera Yay., İstanbul 2007.
- Uyanık, Mevlüt; “Gençlerin Din-Kültür ve Kimlik İlişkisini Kurgulamasında Peygamberimizin ‘Bir Sosyal Model Olarak Sunumu’, *Hz. Muhammed'in Eğitim Anlayışı*, Eğitimde Birlik Derneği Yay., Ankara 2011
- ; *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Elis Yay., Ankara 2012.
- ; *Selefi Zihniyet Arap Baharı ve Türkiye*, Araştırma Yay., Ankara 2016
- ; *İslâm Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, Otorite Yay., İstanbul 2014, 72.
- ; “İslâm Akaidinde Karşıt Fikirler”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelâm ve İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 1989.
- ; “İslâm Felsefesinde ‘Bireysel Yönetim ve ‘Bireysel Ahlâk’ Tasavvuru”, *Tedbiru'l-Mütevahhid* içinde, Elis Yay., Ankara 2017.
- ; Akyol, Aygün, “Fârâbî ve Felsefeye Giriş Olarak İlimlerin Sayımı Adlı Eserinin Analizi”, *İslâm Felsefesi Teşekkül Dönemi* içinde, Elis Yay., Ankara 2017.
- ; Akyol, Aygün, “Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak” Projesinin Hareket Noktası Olarak Fârâbî ve İhsâu'l-Ulum Adlı Eseri”, *İlimlerin Sayımı* içinde, Elis Yay., Ankara 2017.
- ; Akyol, Aygün, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, Elis Yay., Ankara 2013.